

JAMOAT TARTIBIGA QARSHI JINOYATLARNI SODIR ETGAN SHAXSLARNING KRIMINOLOGIK TAVSIFI

Berdialiyev Baxtiyor Erkinovich

*O'zbekiston Respublikasi
Kriminologiya tadqiqot instituti
boshlig'i, yuridik fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

*Начальник Исследовательского
института криминологии
Республики Узбекистан, доктор
философии по юридическим
наукам*

*Head of Research Institute of
Criminology of the Republic of
Uzbekistan, PhD in Law*

Annotatsiya. Maqolada jamoat tartibiga qarshi jinoyat sodir etgan shaxslarning kriminologik tavsifi, uning mazmun-mohiyati tahliliy ochib berilib, fuqarolar va jamoat xavfsizligini ta'minlash masalalari ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarni sodir etilishini taqozo etuvchi omil(determinant)lar, mazkur turdagi jinoyatlar profilaktikasining bugungi holati tahlil qilinib, jinoyatlarning oldini olish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mahalla, ijtimoiy profilaktika, jinoyat, jinoyatchi shaxsi, kriminologik tavsif, huquqbuzarlik, jinoy javobgarlik, qasd, jamoat, jamoat tartibi, jamoat xavfsizligi.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА

Аннотация. В статье аналитически раскрывается криминологическая характеристика лиц, совершивших преступления против общественного порядка, ее сущность и содержание, освещаются вопросы обеспечения безопасности граждан и общества с научной точки зрения. Также, проанализированы факторы (детерминанты), обуславливающие совершение преступлений против общественного порядка, современное состояние профилактики данного вида преступлений, разработаны предложения и рекомендации по предупреждению таких преступлений.

Ключевые слова: махалля, социальная профилактика, преступление, личность преступника, криминологическая характеристика, правонарушение, уголовная ответственность, умысел, общество, общественный порядок, общественная безопасность.

CRIMINAL DESCRIPTION OF PERSONS WHO COMMIT CRIMES AGAINST PUBLIC ORDER

Abstract. The article provides an analytical examination of the criminological characteristics of individuals who have committed crimes against public order, exploring its essence and content. It scientifically addresses issues related to ensuring the safety of citizens and the public. Additionally, the factors (determinants) that contribute to the commission of crimes against public order are analyzed, along with the current state of prevention for this type of crime. Based on this analysis, proposals and recommendations for crime prevention have been developed.

Keywords: mahalla, social prevention, crime, criminal personality, criminological characterization, offense, criminal liability, intent, community, public order, public safety.

Kirish / Introduction

Dunyoda xavfsizlikni ta'minlashda jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning kriminologik jihatlari va ularning oldini olish muammosi tobora global va dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda. Xususan, BMTning Jinoyatchilikning oldini olish va odil sudlov bo'yicha 12, 13-kongresslarida ushbu masala milliy, mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi eng dolzarb muammolardan biri ekanligi alohida qayd etilgan.

Huquqbuzarliklarning yangi shakllarining ko'payishi oqibatida dunyo bo'yicha ozodlikdan mahrum qilish jazosini o'tayotganlar soni ko'payotganligini ko'rish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning kriminologik jihatlari va ularning oldini olish tizimini isloh qilish, bunday jinoyatlarning oldini olishni zamonaviy va yanada samarali mexanizmini ishlab chiqish zarurati mavjudligidan dalolat beradi. Shu bois jazo choralari kuchaytirish orqali huquqbuzarliklarga qarshi kurashish emas, balki huquqbuzarliklar sodir etilishining oldini olish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Respublikamizda jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning kriminologik jihatlari va ularning oldini olishni takomillashtirishga doir o'ziga xos milliy tizim va normativ-huquqiy asoslar yaratilib, uni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishga ahamiyat berilganligi natijasida fuqarolarni turli huquqbuzarliklar va jinoyatlardan muhofaza qilish masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda.

Jamiyat har doim rivojlanishda bo'lganidek, jinoyatchilik ham rivojlanib, murakkablashib va takomillashib boradi. Shuning uchun ham bugungi kunda sodir etilayotgan jinoyatlarning oldini olish va ochish borasida xizmat olib borayotgan ichki ishlar organlari, qolaversa, barcha huquqni muhofaza qiluvchi organlarning faoliyatini takomillashtirish davr talabidir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, huquqbuzarliklarning profilaktikasini amalga oshirish, huquqbuzarliklar sodir etgan shaxslarni jazolashdan afzaldir, ya'ni huquqbuzarliklarning sodir etilishi natijasida fuqarolar, davlat va jamiyat ham iqtisodiy, ham ma'naviy zarar ko'radi.

Jamiyatning barqarorligi va tinchligi, uning asosiy tamoyillaridan biri sifatida, odamlarning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi huquqiy qoidalariga amal qilishga bog'liqdir. Shu bilan birga, jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar sodir etish, ayniqsa ijtimoiy barqarorlikka tahdid qiluvchi harakatlar, fuqarolarning xavfsizligi va erkinligini buzishi bilan jiddiy muammolarga olib keladi. Bu jinoyatlar jamiyatdagi qonun va tartibni buzish, odamlar o'rtasidagi ishonchni pasaytirish, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatish xavfini tug'diradi.

Jamoat xavfsizligi va tartibiga qarshi jinoyatlar turli shakllarda bo'lishi mumkin: bezorilik, ommaviy tartibsizlik, qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni tashkil etish va boshqalar shular jumlasidan. Ushbu jinoyatlar nafaqat jamiyatning xavfsizligiga tahdid soladi, balki jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning psixologik, sotsial va iqtisodiy holatlarini ham yoritish zarur.

Maqolada ham aynan jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning kriminologik tavsifini yaratish, ularning motivlari, shaxsiyati, ijtimoiy va psixologik omillarini tahlil qilishga alohida ahamiyat qaratilgan. Shu orqali jamiyatdagi jinoyatchilikka qarshi kurashish uchun samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish imkoniyatini ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning xususiyatlari va bunday jinoyatlarning oldini olish uchun amalga oshirilishi lozim bo'lgan preventiv (oldini olish) choralari ham muhokama qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili / Literature Review

Jamoat tartibiga qarshi jinoyat sodir etgan shaxslarning kriminologik tavsifiga oid masalalar ham milliy, ham xorijiy olimlar tomonidan o'rganilgan.

Jamoat tartibiga qarshi jinoyat sodir etgan shaxslar haqida ilmiy tadqiqotlar keng qamrovli va

turli yoʻnalishlarga ega boʻlib, ular, asosan, kriminologiya, psixologiya, ijtimoiy fanlar va huquqshunoslik sohalaridan kelib chiqqan boʻlib, jamiyat tartibiga qarshi jinoyatlar sodir etgan shaxslarni aniqlash va tahlil qilishda yordam beradi.

Jinoyatchi shaxsi, avvalo, jinoyat subyektining shaxsidir. Jinoyat qonunchiligiga binoan, jinoyat subyektini uni aynan subyekt deb topish uchun zarur koʻrsatkichlarga ega boʻlishi lozim. Bunday koʻrsatkichlar uchta: jismoniy shaxs (jahonning ayrim mamlakatlarida yuridik shaxslarni ham jinoyat subyektini deb topish imkoniyati nazarda tutilganki, bunga qoʻshilish qiyin), shaxsning muayyan yoshga toʻlganligi (MDHning bir qancha mamlakatlari qonunchiligiga koʻra 14, 16, 18 yosh, jahonning baʼzi bir mamlakatlari jinoyat kodekslariga binoan esa – bundan ham kichikroq yosh) va aqli rasolik.

Ammo jinoyatchi shaxsini tavsiflash uchun jinoyat subyektining faqat jinoyat-huquqiy belgilari yetarli emas. Muayyan subyektning jinoyat sodir etishi faqat jinoyat sodir etgan odam shaxsi mavjudligini eʼtirof etish uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

Kriminologiya sohasidagi tadqiqotlar, asosan, jinoyatchilikni tahlil qilishga qaratilgan. Bu sohada ilmiy adabiyotlar koʻpincha jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning ijtimoiy, psixologik va ekologik omillarini oʻrganadi. Jinoyat subyektining shaxsi odamning asosan jinoiy xulq-atvor xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan boshqa har xil koʻrsatkichlarini ham qamrab oladi. Jinoiy xulq-atvor, eng avvalo, odamni qurshagan borliq, muhit bilan belgilanadi. Lekin, ayni vaqtda, u shaxsning muayyan mayllari, intilishlari, xulq-atvor motivlari va maqsadlarini ham aks ettiradi. Tabiiyki, odamga qanday salbiy xususiyatlar xos boʻlmasin, agar u jinoyat sodir etmagan boʻlsa, uni jinoyatchi deb hisoblash mumkin emas. Jinoyat sodir etganlik holati muayyan odamni gʻayriijtimoiy shaxs sifatida tavsiflaydi, lekin uning mazmun-mohiyatini toʻliq tushuntirib bermaydi.

Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarda jinoyatchi shaxsini toʻlaqonli tavsiflash va baholash uchun uning ham ijobiy, ham salbiy xulq-atvorini belgilovchi barcha xislatlari va xususiyatlarini, unga xos boʻlgan barcha xislatlar tizimida ijtimoiy salbiy xossalar ulushini hisobga olish zarur.

Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar va ularni sodir etgan shaxslar haqida huquqshunoslikda ham muhim tadqiqotlar mavjud. Chesare Beccaria va Jeremy Benthamning klassik kriminologik nazariyalari, jinoyatchilarning tahlili va ularni jazolash tizimining oʻrni haqidagi fikrlar zamonaviy huquqshunoslikda katta ahamiyatga ega. Ularning ishlarida jinoyatchilarni jamiyatdan ajratishning zarurati va bu jarayondagi adolatli jazolash mexanizmlari koʻrib chiqiladi. Shuningdek, huquqshunoslar tomonidan jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarni sodir etgan shaxslarni rehabilitatsiya qilish va qayta jamiyatga integratsiyalashning muhimligi taʼkidlanadi.

Jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning psixologik tavsifi ham ilmiy tadqiqotlarning dolzarb yoʻnalishlaridan biridir. Psixologlar, masalan, Zigmund Freudning psixoanalitik yondashuvini qoʻllab, jinoyatchilikni shaxsning ichki dardlari bilan bogʻlashadi. Hans Eysenckning nazariyasi boʻyicha, jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarni sodir etgan shaxslar koʻpincha ijtimoiy normalarni buzish uchun ichki impulsiv xususiyatlarga ega boʻladilar. Shu bilan birga, zamonaviy psixologik tadqiqotlar jinoyatchilikning subyektiv, yaʼni shaxsiy va jamoaviy omillarini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi / Methods

Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar sodir etgan shaxslarning kriminologik tavsifini takomillashtirishga oid yuridik fandagi konseptual yondashuvlar va ilmiy-nazariy qarashlar, shuningdek, mazkur jinoyatchilikka qarshi kurashishga oid normativ-huquqiy hujjatlar va ularni qoʻllash amaliyoti juda muhim hisoblanadi.

Mazkur maqolada bilishning ilmiy usullaridan – tarixiylik, mantiqiy-yuridik, formal, kuzatish,

qiyosiy-huquqiy va tizimli tahlil, statistik usullar, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, anketa so'rovlar, statistik ma'lumotlar tahlili, funksional yondashuv, tizimlilik, tergovga qadar tekshiruv organlari faoliyati tahlili, surishtiruv-tergov amaliyoti hamda jinoyat ishlarini o'rganish va boshqa usullardan foydalanilgan bo'lib, jinoyat sodir etgan shaxslar, ularning o'ziga xos xususiyatlarining mazmun-mohiyati ilmiy tahlillar orqali tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi asosiy nazariy yondashuvlarni, usullarni va texnikalarni o'z ichiga oladi. Ushbu tadqiqotda ham bir qator metodlar qo'llanilgan.

Nazariy tadqiqot usullari. Nazariy usullar tadqiqotning ilmiy asoslarini yaratish, mavzu bo'yicha mavjud nazariyalar va ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishda qo'llanildi. Bu metodning maqsadi – jamiyat tartibiga qarshi jinoyatlar va jinoyatchilarning xususiyatlari haqida mavjud ilmiy qarashlarni o'rganish va ilmiy ishlanmani shakllantirishga xizmat qiladi.

Empirik tadqiqot usullari. Empirik tadqiqot usullari ma'lum bir ijtimoiy hodisani yoki jarayonni amaliyotda, ya'ni real hayotda o'rganish va tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda so'rovnoma (anketalar), intervyu, jinoyat statistikasi tahlili, Jinoyatchilik holatlarining statistik tahlili orqali, qaysi hududlarda yoki qanday ijtimoiy sharoitlarda jamiyat tartibiga qarshi jinoyatlar ko'proq sodir etilishini aniqlash mumkin. Bu metod jamiyatda jinoyatchilikning tarqalishini va uning ijtimoiy sharoitlarga bog'liqligini tahlil qilishga yordam beradi.

Sotsial-guruh tahlili, kompleks yondashuv (interdisipliner yondashuv), qiyosiy tahlil, huquqiy tahlil metodlari orqali ham maqolaning mazmun-mohiyati boyitilgan.

Jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar profilaktikasining bugungi holati tahlilini; jamoat tartibiga qarshi jinoyatlarning oldini olishni takomillashtirish asosiy yo'nalishlarini o'rganib, mazkur jinoyatni oldini olish borasida tavsiyalar berildi.

Shuningdek, jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar profilaktikasini ilmiy jihatdan isbotlangan usullarga asoslangan holda nazorat qilinishi va monitoring amalga oshirilishi kerak. Monitoring doirasida jamiyatda, atrof-muhitda, aholining ayrim guruhlarida (shu jumladan, yuqori xavf ostida bo'lganlarda), mikromuhitda va shaxslarga nisbatan jinoiy ta'sirlar, jinoyatlar profilaktikasi subyektlari va ishtirokchilarining tegishli holatlariga ta'siri belgilanishi kerak. Mazkur o'rganilgan, vaziyat yoki shaxslarning dinamikasini har tomonlama obyektiv baholash, ta'sir qilish usullari va vositalari bo'yicha asoslantirilgan qarorlarni ishlab chiqish, ko'rilgan choralar samaradorligini baholash lozim.

Tahlil va natijalar / Results

Jinoyatchi shaxsining o'rganilishi individual jinoiy xulq-atvorning xususiyati va sabablarini umumlashtirish asosida umumiy kriminologik omillar haqida xulosa chiqarish imkonini beradi [17; 13-b.]. Biroq bezorilik hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni tashkil etgan jinoyatchi shaxsining o'rganilishi faqat kriminologik yoki profilaktik ahamiyat kasb etishi bilan chegaralanmaydi. Chunki, bezorilik sodir etgan jinoyatchi shaxsi haqidagi bilimlar jinoyatlarni ochish va aybdorlarni fosh etish, qilmishni kvalifikatsiya qilish, jazo tayinlash va ularning ijrosini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 54-moddasi (jazo tayinlashning umumiy asoslari)da esa, sud jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasini, qilmishning sababini, yetkazilgan zararning xususiyati va miqdorini, aybdorning shaxsini hamda jazoni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni hisobga olishi mustahkamlangan [1].

Jamoat tartibini buzib, bezorilik hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni tashkil etgan shaxsga oid kriminologik ma'lumotlar mazmunan jinoyatchi shaxsi va uning xulq-atvori to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslanadi. Bu ma'lumotlar jinoyatchining individual xususiyatlari uning

shaxs sifatida shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy muhit bilan to'g'ri va teskari aloqalariga asoslanadi. Xususan, so'z bezorilikning kriminologik tavsifi haqida yuritilar ekan, unda ushbu jinoyatni sodir etganlarning shaxsini tavsiflovchi xususiyatlarni ochib berish zarur hisoblanadi [19; 73-b.]. Bezorilik sodir etgan shaxsning turmush tarzi uning ma'naviy qiyofasida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan faol jarayon sifatida baholanib, u barcha ijtimoiy ahamiyatli harakatlar singari odam shaxsiy faoliyatining natijasi hisoblanadi. Har bir aniq vaziyatda faqat shaxsning o'zi jinoyat sodir qilish to'g'risida qaror qabul qiladi [20; 14–15-b.].

Jamoat tartibini buzuvchi bezori hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni tashkil etgan shaxsda bunday qaror ichki ishonch va anglash sifatida “mavjuddir”. Bunda shaxs aynan jamoat tartibini buzishga shaylangan bo'ladi. Garchi jamoat tartibini buzishda “bezori shaxsi” shartli tushuncha bo'lsada, ushbu shartlilik bunday shaxsni alohida o'rganishni istisno qilmaydi. Ushbu masalada eng muhim jihat – shaxsning o'ziga xosligi, jinoiy xulq-atvori va turmush tarzining o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi.

“Bezori shaxsi” jinoyatchilarning real mavjud bo'lgan toifasini aks ettiradi. Bu esa o'zida bezorilik sodir qilgan shaxslarni kriminologik tadqiq qilishning zarurati va ahamiyatini namoyon etadi. Bezori shaxsini doimiy, uzluksiz o'rganish ushbu toifadagi shaxslarning o'ziga xos bo'lgan xususiyati, qiziqishlari, intilishi, ehtiyojlari va boshqa jihatlarini tizimli ravishda aniqlash va baholash imkonini berib, pirovardida, ushbu turdagi jinoyatlarga qarshi kurashish faoliyatining ma'lumotlar bazasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Masalan, bezori to'g'risida olingan ma'lumotlar mazkur toifadagi shaxslarga profilaktik ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan ta'sirchan chora-tadbirlar tizimi hamda aniq profilaktik usul va vositalarini tanlashda qo'l keladi. “Bezori shaxsi”ga xos bo'lmagan belgilarni aniqlash maqsadga muvofiq emas, chunki bunday yondashuv bezorilik jinoyatiga qarshi kurashishda nazariya va amaliyot uchun natija bermaydi, buning uchun faqat mazmunan jinoiy xulq-atvorning shartlanishiga bog'liq omillarni aniqlash zarur hisoblanadi. Ushbu holatda o'zaro bog'liq quyidagi uch muammoning mavjudligi ko'zga tashlanadi: inson, u sodir qilgan qilmish va uning sabablari [23; 112–115-b.]. Bunda bezori shaxsining o'ziga xos xususiyatlarini, ya'ni shaxsning bezorilik sodir etishga moyilligini ifodalaydigan ogohlantiruvchi, signal beruvchi muayyan jihatlarni ko'rish mumkin. Odatda, ushbu jihatlar hayotning muayyan sharoitlarida u yoki bu holatlar ta'siri ostida aniq vaziyatda shaxsning bezorilik sodir etishi mumkinligi bo'yicha individual tashhis qo'yilishiga xizmat qiladi.

Ijtimoiy borliq hodisasi sifatida, jinoyatchilik ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qilgan shaxslarning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Har bir muayyan jinoiy harakat ana shu xususiyatlarni aks ettiradi [2; 16–45-b.]. Pirovardida jinoiy qilmish sodir etgan shaxsda uning ijtimoiy munosabatlar – jinoiy tajovuz obyektiga salbiy munosabatini belgilovchi dunyoqarashi ham o'z aksini topadi.

Taniqli kriminolog Q.Abdurasulova ta'kidlab o'tganidek, jinoyat subyekting shaxsi uch darajada: jinoyatchi shaxsi umumiy tushunchasi nuqtayi nazaridan, har xil toifaga mansub jinoyatchilarning belgilarini aniqlash nuqtayi nazaridan va muayyan jinoyat sodir etgan shaxs (masalan, o'g'rilik, odam o'ldirish, nomusga tegish, avtomobilni olib qochish va hokazo jinoyatlar sodir etuvchi shaxslar) darajasida o'rganilishi lozim [2; 16–45-b.].

Mazkur darajalarda shaxsni o'rganish va uning belgilarini aniqlash darajasi har xil bo'lishi mumkin, chunki bu yerda umumlashtirish (abstraksiya) darajasi har xildir. Jinoyat subyekting shaxsi muayyan jinoyat sodir etgan shaxs darajasida nisbatan to'liq tavsiflanishi mumkin [4; 31-b.].

Ammo muayyan toifaga mansub jinoyatchilarni (masalan, retsidivistlar, voyaga yetmaganlar,

mulkka qarshi, davlatga qarshi, zo‘ravonlik va hokazo jinoyatlar sodir etgan shaxslarni) o‘rganish jinoyatchi shaxsini bunday shaxslarning o‘ziga xos xususiyatlari nuqtayi nazaridan yoritish va tegishincha jinoyatlarning tegishli toifalariga qarshi kurashning muayyan chora-tadbirlarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Ayni vaqtda, “jinoyatchi shaxsi” umumiy tushunchasi ham odam fazilatlarini va xislatlarining jinoyatchilik bilan o‘zaro bog‘lanishini o‘rganish va hisobga olish uchun foydalidir. Maxsus adabiyotlarda ayrim olimlar, xususan, professor Y.D.Bluvshcheyn tomonidan ilgari surilgan “jinoyatchi shaxsi” umumiy tushunchasidan voz kechish maqsadga muvofiqligi haqidagi fikriga qo‘shilib bo‘lmaydi.

Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, bugungi kunda bezorilik hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o‘yinlarni tashkil etgan shaxs o‘zining g‘ayriijtimoiy xulq-atvori, yurish-turishi bilan jamiyatda, xususan jamoat joylarida axloq va huquq normalariga muvofiq o‘rnatilgan tartib-qoidalarni mensimasdan, ularning talablariga rioya qilmasdan yoki ularni buzgan holda mavjud ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qiladi.

Jinoyat ishlarining tahliliga ko‘ra, jamoat tartibiga qarshi qaratilgan jinoyatning turi sifatida bezorilikni sodir etgan shaxslarga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatayotganligi aniqlandi: 1) aybdorning o‘z kuchini ko‘rsatib qo‘yishga intilishi (36%); 2) xulq-atvori, jamiyatda yurish-turish qoidalari va qonun normalarini mensimasligi (22,5 %); 3) ilgari jinoyat sodir etganlarning ta’siri ostiga tushib qolishi (5,5 %); 4) turmushidan norozilik va boshqalardan nafratlanish (4 %); 5) boshqa motivlar (o‘ch olish, rashk, nafratlanish va b.q.) (32 %). Yuqoridagilardan tashqari, shaxsning ayniqsa voyaga yetmaganlarning o‘rtoqlariga, kattalarga taqlid qilishi (7,5%) kuzatildi.

Tadqiqotlarda o‘tkazilgan so‘rovlar natijalariga asosanib, OAVda zo‘ravonlikni targ‘ib qilinishi ijtimoiy ongga salbiy ta’sir ko‘rsatishi atrofda qilargalarga tajovuzkor xulq-atvorni shakllantiradi yoki ma’naviy qoloqlik, o‘zganing dardiga beparvolikni shakllantiradi [5. 66-76 b.].

Muayyan jinoyat sodir etish mexanizmida jinoyatchining shaxsi muhim rol o‘ynaydi. Chunki jinoyat inson tafakkurining mahsulidir. Bu borada F.Y.Gall “jinoyat uni sodir etgan shaxsning mahsuli hisoblanadi, shunga ko‘ra, jinoyatning xususiyati bu individning tabiati va u yashab turgan muhitga bog‘liq bo‘ladi” [4; 31-b.], deb hisoblaydi. Bu esa jamoat tartibini buzgan jinoyatchi shaxsini o‘rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Shu boisdan, azaldan jinoyatchi shaxsi kriminologiya fanining asosiy masalasi sifatida tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lgan. Jinoyatchi shaxsi avvalo jinoyat subyekting shaxsidir [3; 54-b.].

Bezorilik hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o‘yinlarni tashkil etgan “jinoyatchi shaxsi” tushunchasi keng ma’nodagi ijtimoiy tushuncha bo‘lgan “inson shaxsi” bilan uzviy bog‘liq. Bezorilik sodir etgan jinoyatchi shaxsi deganda, qonunda nazarda tutilgan bezorilikni sodir etgan muayyan shaxs nazarda tutilsa, “jinoyatchi shaxsi” esa uning o‘ziga xos belgilari va xulq-atvorlari mazmunini ifodalaydi. Ye.O.Alauxanov jinoyatchi shaxsini umumijtimoiy tushuncha bo‘lgan “shaxs” va ijtimoiy-huquqiy tushuncha bo‘lgan “jinoyatchi” so‘zlaridan tashkil topganligini aytadi. Jinoyatchi shaxsi jinoyat sodir etgan shaxsning yuridik jihatdan ahamiyatga ega bo‘lgan siyosiy-ijtimoiy, ruhiy va jismoniy xususiyatlari majmuidir [18; 30-b.].

Kriminologiya fanida bezorilik hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o‘yinlarni tashkil etish sodir etgan jinoyat subyekti shaxsining asosiy tarkibiy elementlari ancha mukammal tavsiflangan. Mazkur tarkib umuman olganda jinoyatchining muayyan xislatlari va xossalarini belgilovchi ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-axloqiy, ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy-huquqiy belgilarni qamrab oladi.

Kriminolog olimlarning jinoyatchi shaxsi sxemasi to‘g‘risidagi ba’zi bir muhim takliflarini

keltirib o'tamiz. R.Dushanovning qayd etishicha, jinoyatchi shaxsi – jinoyatchining asosiy intellektual-ma'naviy xislatlari, ruhiy va jismoniy holatining majmui [7; 15-b.].

Bezorilik sodir etgan jinoyatchi shaxsi tushunchasi o'ziga xos ravishda jinoyatchining ijtimoiy belgilarini ifodalaydi, ya'ni shaxsning "ijtimoiy qiyofasi"ni ochib berishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham kriminalistikada shaxsga moddiy voqelik nuqtayi nazardan – bo'yi, qaddi-qomati, ko'zi, qoshi kabilarni tavsiflansa, kriminlogiyada shaxsga uning ijtimoiy holatlari orqali ta'rif beriladi [3; 85-b.].

B.V. Voljenkin jinoyatchi shaxsi tarkibidagi belgilarni uch guruhga ajratishni taklif qiladi: 1) shaxsning jamiyat a'zosi sifatidagi umumiy belgilari; 2) jinoyatchi shaxsining uni boshqa fuqarolardan farqlash imkonini beruvchi, lekin barcha jinoyatchilar uchun umumiy bo'lgan (uning ijtimoiy xavflilik darajasini tavsiflaydigan) alohida belgilari; 3) jinoyatchi shaxsining mazkur odamni tavsiflaydigan o'ziga xos belgilari. N.T. Vedernikov shaxs belgilarini ikki guruhga ajratishni taklif qiladi: a) individuallashtiruvchi belgilar (shaxsning tarjimai holi, moddiy ahvoli, jismoniy va ruhiy sog'lig'i haqidagi ma'lumotlar); b) shaxsning ijtimoiy (ishlab chiqarishga oid, siyosiy va oilaviy) tavsifi. Y.D. Bluvshiteyn jinoyatchi shaxsining demografik, ijtimoiy, huquqiy, psixologik va biologik (tibbiy) belgilarini farqlaydi [15; 107-b.].

A.B. Saxarov dastlab jinoyatchi shaxsining belgilarini ijtimoiy-demografik, ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-biologik toifalarga ajratishni taklif qilgan edi. Biroq, keyinchalik u o'z fikrini muayyan darajada o'zgartirdi va shaxsning biologik belgilari turkumini ro'yxatdan chiqarib tashladi [16; 100-b.].

Shu bois, V.N. Kudryavsev insonning alohida ijtimoiy toifasi sifatida bezori shaxsi jinoiy shakldagi xulq-atvorning o'ziga xosligi bilan bevosita bog'liq. U deviant xulq-atvorning har qanday boshqa shakldan o'zining ijtimoiy xavfliligi bilan sifat jihatdan ajralib turishini doimo yodda tutish lozim [21; 3-b.], deb hisoblaydi. "Ijtimoiy shaxs" sifatida bezori shaxsini shakllantirgan holatlarni ko'rish imkonini beruvchi o'ziga xos "oyna" sifatida qarash mumkin. Bunda jinoiy xulq-atvorni belgilovchi ijtimoiy sharoitlarni aniqlash imkoni paydo bo'ladi, bu esa shaxsning jinoyat yo'liga kirishdagi o'z "hissa"sini oydinlashtiradi [22; 7–10-b.].

Yuridik adabiyotda jinoyatchi shaxsi deganda, jinoyat qonunini aybli ravishda buzayotgan shaxsni tavsiflovchi, hamda boshqa shaxsiy sharoitlar va holatlar bilan hamohang tarzda, uning jinoiy xulqiga ta'sir etadigan ijtimoiy va ijtimoiy shartlangan xususiyatlar, belgilar, aloqalar, munosabatlar yig'indisi tushuniladi [9; 152-b.]. Jinoyatchi shaxsi, maxsus ijtimoiy tip sifatida ko'riladi, uning xususiyatlari esa "...shaxsning desotsiallashuvini hamda shu orqali salbiy ijtimoiy rollarni tanlash va amalga oshirishi haqida dalolat beradigan salbiy ijtimoiy sifatlar mavjudligi"da ifodalanadi [10; 128-b.].

"Inson xulq-atvori ko'pchilik qismi mazmunini uning biologik xususiyatlari emas, tashqi vaziyatning qisqa muddatli va ko'p holda tasodifiy ta'siri ham emas, balki individning butun hayot yo'li belgilab beradi"[11; 22–23-b.], deb ta'kidlaydi N.V. Kudryavsev.

Jinoiy xulq-atvorining paydo bo'lishida his-hayajon va bundan tashqari, emotsiyali siqilish qanchalik yuqori bo'lsa, shunchalik uning aql-idroki va irodasiga ta'sir qiladi. Shu boisdan inson ongiga emotsiyaning qanday ta'sir ko'rsatishi turli faktorlarga bog'liq bo'ladi. Insonning emotsional xulq-atvori uning ba'zi a'zolariga ta'sir etadi. Inson xatti-harakati uning shaxsiyati bilangina sababiy bog'lanmasdan, balki biologik, psixofiziologik holatlar bilan ham bog'liqdir [12; 15-b.].

Ko'rinib turibdiki, bezori va qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni tashkil etgan shaxs – muhitning, ijtimoiy tarixiy sharoitlarning mahsuli. Uning ruhiy rivojlanishi moddiy va ruhiy omillar ta'siri ostida sodir bo'ladi. Biroq ular shaxsga bir xil darajada ta'sir qilmaydi. Hal

qiluvchi ahamiyat – jamiyat hayoti va faoliyatining haqiqiy moddiy progressi ijtimoiy borliqqa tegishli. Psixologik nuqtayi nazardan bu yoshda voyaga yetmaganlar hayot qadriyatlarining “iyerarxiyasini” shakllantiradilar, ularning xulq-atvoriga hayotiy tajribaning yetishmasligi, ijtimoiy xulq-atvor ko‘nikmalari tizimini shakllanishining yakunlanmaganligi ta’sir qiladi va natijada, sodir etiladigan aksariyat qilmishlarning vaziyatliligiga ta’sir qiladi.

“Individning biologik xususiyatlari (agar ular aniqlangan bo‘lsa) hayot, real hayotiy, maishiy (va ayniqsa muammoviy) vaziyatlar o‘zining muayyan izini qoldiruvchi omil bo‘lib xizmat qiladi” [13; 22-b.].

Bezorilik hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o‘yinlarni tashkil etgan shaxsni o‘rganish, bu o‘zidan-o‘zi paydo bo‘lgan maqsad emas. Pirovardida, jinoyatlarni individual profilaktikasining nazariy asoslari – jinoyatchi shaxsi, uning jinoiy xulq-atvori sabablari va mexanizmlari haqidagi kriminologik bilimlardir [14; 3-b.].

Bezorilik hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o‘yinlarni tashkil etgan jinoyatchi shaxsining kriminologik tavsifi, jinoyat sodir qilgan shaxsni, insonning jamiyatga qarshi xulq-atvori bilan bevosita yohud bilvosita bog‘liq bo‘lgan, hamda bezorilik sodir qilishni shartlaydigan yoxud yengillashtiradigan, yoxud uni sodir qilish sabablarini anglashga ko‘maklashadigan, ijtimoiy turmushi va hayotiy tajribasining turli jabhalari va ko‘rinishlarini tavsiflovchi belgilar (alamatlar) tizimi sifatida ko‘riladi.

Xulosa va takliflar / Conclusions

Shaxsning bezorilik hamda qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o‘yinlarni tashkil etishga moyiligidan dalolat beruvchi jihatlarni aniqlamasdan, ularni o‘rganmasdan va hisobga olmasdan bezorilik profilaktikasining samaradorligiga erishib bo‘lmaydi. Shu bilan birga, profilaktik chora-tadbirlarni farqlash va yakka tartibda yondashish uchun bezorilik va qimor o‘yinlarini tashkil etgan shaxslarni toifalash ham talab qilinadi.

Bunda tashqari, jamoat tartibiga qarshi qaratilgan jinoyatlardan yana biri – bezorilik oqibatida qasddan badanga shikast yetkazishning ijtimoiy-demografik belgilar – ushbu jinoyatda jinoyatchi shaxsning jins, yosh, oilaviy va ijtimoiy holat, ma'lumot, kasb va hokazolar aholi turli ijtimoiy tabaqalarining jinoiy faolligini aniqlash, jinoyat sodir etgan shaxslarning yosh va jins xususiyatlarini kuzatishga yordam beradi. Shaxsning oilaviy va ijtimoiy holatini tadqiq qilish muayyan jinoyatchining shaxsi shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan kriminogen omillar va holatlarni aniqlashga ko‘maklashadi.

Shaxsning kriminogen motivatsiyaga moyilligining chuqurligi va turg‘unligi jihatidan jinoyatchilarni quyidagi shaxsiy tiplarga ajratish maqsadga muvofiq:

a) tasodifiy jinoyatchilar – tasodifiy holatlar natijasida, o‘zining avvalgi xulq-atvorining umumiy tavsifiga zid ravishda jinoyat sodir etganlar.

Bunday jinoyatchi shaxslar jamoat tartibini buzish jarayonida tasodifan tan jarohati yetkazib quyish jinoyatlarini sodir etishadi;

b) vaziyatga bog‘liq jinoyatchilar – beqaror shaxsiy xususiyatlar va turmush sharoitlarining ta’sirida jinoyat sodir etganlar;

v) beqaror jinoyatchilar – jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor normalaridan chekingan, biroq shunga qaramasdan ularni qat’iy o‘zlashtirib olmaganlar;

g) professional jinoyatchilar – jinoyat sodir etish orqali o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlarga erishishga qat’iy intiladiganlar.

Kriminogen motivatsiyaning yuqoriliga ko‘ra, tipologiyani keltirar ekanmiz, biz uni

sudlanganlik va retsivdivning rasman mavjud ekanligi yo'qligi, tayinlangan jazo turi, yoshi, kasbi va boshqalar, ya'ni shaxsning jinoyat huquqiy va ijtimoiy-demografik tavsifi mezonlari bilan atayin bog'lamadik. Shuningdek, tipologiyani jinoiy xatti-harakatlarning xususiyatiga qaratishga ham urinmadik, zotan mazkur tipologiya kriminologiya fanida yetarli darajada ko'rib chiqilgan. Bu qarash aynan shaxsni motivatsiyaning yo'nalishi bo'yicha o'rganishga asoslangan yondoshuvga javob beradi, chunki, bizning fikrimizcha, har qanday retsivist ham professional jinoyatchi tipiga mos kelavermasligi, birinchi marta jazoga hukm etilgan shaxs esa qamoqqa tasodifiy holatlar tufayli tushib qolgan bo'lishi ham mumkin.

Umumiy xulosa shuki, har qanday tasnif muayyan darajada shartlidir, degan fikrga deyarli barcha kriminologlar qo'shiladi. Zotan, tasniflash uchun qanday mezon asos qilib olinganligi yoki tasniflashdan qanday maqsad ko'zlanganligiga qarab, jinoyatchilar tasnifi har xil bo'lishi mumkin. Shu sababli amalda yuqorida ko'rsatilgan tiplardan birontasiga ham mos kelmaydigan, ayni vaqtda "aralash" belgilarga ega bo'lgan jinoyatchilar uchrashi mumkin.

Foydalanilgan manbalar / References

1. O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentyabrdagi Jinoyat kodeksi. // URL: <https://lex.uz/docs/111453>
2. Abdurasulova Q.R., Zakirova A.G., Ismailov I va boshq. Kriminologiya: Darslik. – T.: O'ZR IIV Akademiyasi, 2023. – B.16–45-b.
3. Abdurasulova Q.R. Kriminologiya: Darslik. – Toshkent: TDYUI, 2008. – B. 63.
4. Ismailov I., Abdurasulova Q.R., Fazilov I.Y. Kriminologiya. Umumiy qism: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015. – B. 31. (– 272 b.)
5. Шели Д.Ф. Средства массовой информации и преступность. – СПб., 2003. – С. 66–76.
6. Abdurasulova Q., Zakirova A. Kriminologiya: O'quv uslubiy qo'llanma. – T: LESSON PRESS, 2018. – B.16–25-b.
7. Dushanov R.X. Jinoyatchi shaxs psixologiyasi: O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2011. – B. 15.
8. Abdurasulova Q.R., Avanesov G.A., Zaripov Z.S. va boshq. Kriminologiya: Darslik. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2007. – B. 85.
9. Плешаков В.А. Концепция криминологической теории ситуаций или ситуационной криминологии Россия: уроки реформ. Научные труды, 2008. – С. 152.
10. Стручков Н.А. Криминология и проблемы личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М.: Юрид. лит, 1979. – С. 128.
11. Кудрявцев Н.В. Причинность в криминологии. М.: Юридическая литература, 1998, – С. 22–23.
12. Niyozova S. Kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirganlik uchun jinoiy javobgarlik. – Toshkent: TDYUI, 2005. – B. 15.
13. Кудрявцев С.В. Взаимодействие социально-экономических и социально-психологических процессов в генезисе преступности // Советское государство и право, 1985. – №12. – С.22.
14. Антонян Ю.М. Личность преступника – индивидуальная профилактика преступлений: сопоставление и выводы // Личность преступников и индивидуальное воздействие на них. – М., 1989. – С. 3.
15. Блувштейн Ю.Д. Теоретические вопросы статистического познания личности преступника по материалам уголовных дел. – М., 1998. – С. 107.
16. Сахаров А.Б. Криминология и профилактика преступления: Учебник для ВУЗов МВД. – М., 1999. – С. 100.
17. Хамидов Д.Х. Криминологическая характеристика тяжких насильственных преступлений против личности и их предупреждение: Автореф. дисс. ... кан. юрид. наук – Ташкент, 2008. – С. 13.
18. Алауханов Е.О. Криминологические проблемы предупреждения корыстнонасильственных преступлений: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. Наук. – Алматы, 2004. – С. 30.
19. Karaketova D.Y. Bezorilik va bezori shaxsining kriminologik tavsifi // Jamiyat va innovatsiyalar – Общество и инновация – Society and innovations Special Issue – 2 (2021). ISSN 2181-1415 73.
20. Дубовик О.Л. Принятие решения в механизме преступного поведения: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 1984. – С. 14–15.
21. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С.3, 6-9; Преступное поведение (новые исследования) // Сборник научных трудов. – М., 2002.
22. Долгова А.И. Теоретические послылки и общая характеристика результатов для криминологического изучения личности. – В кн.: Опыт криминологического изучения личности преступника. – М., 1981. – С. 7–10.
23. Лунеев В.В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика. – М., 1980. – С.112–115.